

Nederlandse wapenhandelaar aansprakelijk gesteld voor medeplichtigheid aan oorlogsmisdrijven

Prof.dr. C. Ryngaert*

Gerechtshof 's-Hertogenbosch 21 april 2017, ECLI:NL:GHSHE:2017:1760 (*Kouwenhoven*; verwijzing door Hoge Raad)

Op 21 april 2017 veroordeelde het Gerechtshof 's-Hertogenbosch de Nederlandse zakenman Guus Kouwenhoven tot negentien jaar gevangenisstraf voor onder meer medeplichtigheid aan oorlogsmisdaden begaan in Liberia. In de late jaren 1990 had Kouwenhoven wapens geleverd aan het moorddadige regime van de Liberiaanse president Charles Taylor. Taylor werd later door het Speciaal Hof voor Sierra Leone – een internationaal straftribunaal dat speciaal voor het proces van Taylor zitting had in Den Haag – veroordeeld tot vijftig jaar gevangenisstraf voor internationale misdaden.¹

De veroordeling van een zakenman voor betrokkenheid bij internationale misdrijven is zeldzaam, maar in Nederland niet uniek. In een eerdere zaak had de Rechtbank Den Haag een andere zakenman, Frans van Anraat, al veroordeeld voor medeplichtigheid aan oorlogsmisdrijven in verband met de verkoop van grondstoffen voor de productie van chemische wapens aan de Irakese dictator Saddam Hoessein.² Hoessein zette die wapens later onder meer in tegen de Koerden. De zaak tegen Kouwenhoven belicht opnieuw het potentieel van het concept 'medeplichtigheid' om zakenlui strafrechtelijk aansprakelijk te houden. Dat geldt met name in geval zij op roekeloze wijze het risico nemen dat hun bedrijfsrelaties met krijgsheren van bedenkelijke reputatie bijdragen aan het begaan van internationale misdrijven.

In deze annotatie schets ik eerst kort de feiten, het onderzoek en de eerdere procesfase. Vervolgens becommentarieer ik de argumentatie van het Hof 's-Hertogenbosch met betrekking tot de aansprakelijkheid voor medeplichtigheid aan oorlogsmisdaden. Ik sluit af met een blik op de toekomst wat betreft de vervolging van zakenlui die betrokken zijn bij internationale misdaden.

1 Feiten, onderzoek en eerdere procesfase

Guus Kouwenhoven was een Nederlandse zakenman die erg dicht bij Charles Taylor stond gedurende de burgeroorlog in Liberia.³ Taylor had hem bosbouwconcessies in Liberia gegeven, en in ruil daarvoor voorzag hij Taylors leger van wapens. Die wapens werden vervolgens gebruikt om oorlogsmisdaden te begaan. Het vonnis van het Hof 's-Hertogenbosch geeft een lang en indringend overzicht van deze misdaden, die bestonden uit onder meer het doden van onschuldige burgers, verkrachtingen en verminkingen. Kouwenhoven was eerder al genoemd door de niet-gouvernementele organisatie Global Witness, die Kouwenhoven in het rapport *The Usual Suspects – Liberia's Weapons and Mercenaries in Côte d'Ivoire and Sierra Leone* (2003) als 'belangrijke speler' in de illegale wapenhandel identificeerde. Kouwenhoven werd ook vermeld in een rapport van een VN Panel of Experts, dat de band tus-

* Het onderzoek dat in deze annotatie heeft geresulteerd, werd gefinancierd door de European Research Council, Starting Grant Scheme (Proposal 336230 – UNIJURIS) en NWO, VIDI-schema (No. 016.135.322).

1 Special Court for Sierra Leone, *Prosecutor v Charles Taylor*, sentencing judgment of 30 May 2012, SCSL-03-01-T-1285.

2 Rechtbank 's-Gravenhage 23 december 2005, ECLI:NL:RBSGR:2005:AU8685, bevestigd in hoger beroep door Gerechtshof 's-Gravenhage 9 mei 2007, ECLI:NL:GHSGR:2007:BA4676. De Hoge Raad bracht zijn gevangenisstraf enigszins terug wegens overschrijding van de redelijke termijn. HR 30 juni 2009, ECLI:NL:HR:2009:BG4822. Van Anraat werd vrijgesproken van de beschuldiging

dat hij medeplichtig was aan het plegen van genocide (volkenmoord).

3 Vonnis, paragraaf H.3.1: 'de politieke, financiële en privé belangen van Charles Taylor, de toenmalige president van Liberia, [waren] in sterke mate verstrengeld [...] met de belangen van (de bedrijven van) verdachte'.

sen de diamant- en wapenhandel onderzocht (2000). Voor het hof boden deze rapporten ‘voldoende objectieveerbare feitelijke omstandigheden [...] die konden dragen dat hieruit een redelijk vermoeden van door de verdachte begane strafbare feiten werd gebaseerd’.⁴ De rechter-commissaris van de Rechtbank Den Haag stuurde vervolgens rogatoire commissies uit naar Liberia, waarvoor de Liberiaanse autoriteiten toestemming gaven.⁵

In een eerdere procesfase had het Gerechtshof Den Haag Kouwenhoven vrijgesproken van medeplichtigheid aan oorlogsmisdrijven, omdat het (getuigen-)bewijs aangebracht door de aanklager niet kon leiden tot een veroordeling.⁶ De Hoge Raad was echter van oordeel dat het hof onvoldoende had gemotiveerd waarom het de getuigenis van twee getuigen had geweigerd.⁷ Het beval daarom een nieuw proces en verwees de zaak naar het Gerechtshof 's-Hertogenbosch. Het Hof 's-Hertogenbosch erkende de moeilijke omstandigheden waarin de Criminele Inlichtingeneenheid en de opsporingsambtenaren in Liberia moesten werken, en met name ook de mogelijke problemen met juistheid en betrouwbaarheid van getuigenverklaringen, maar was van oordeel dat ‘de eerder bedoelde tekortkomingen in voldoende mate zijn gecompenseerd’.⁸ Het hof veroordeelde Kouwenhoven voor schendingen van de Sanctiewet (1977),⁹ alsook voor medeplichtigheid aan een groot aantal oorlogsmisdrijven.¹⁰

In wat hierna volgt concentreer ik me op de veroordeling voor medeplichtigheid aan oorlogsmisdrijven. Ook het hof wijdt hieraan het grootste gedeelte van zijn vonnis. Gezien de expressieve functie van het internationaal strafrecht is dat terecht: ‘technische’ overtredingen van de Sanctiewet geven immers onvoldoende uitdrukking aan het fundamentele karakter van het normoverschrijdend gedrag van de verdachte. De verdachte heeft niet enkel een wapenembargo overtreden, maar heeft daardoor ook ernstige schendingen van de menselijke waardigheid – oorlogsmisdrijven – in de hand gewerkt.

Wat de rechtsmacht van het hof betreft, kan worden volstaan met de terechte vaststelling van het hof dat zijn rechtsmacht over (medeplichtigheid aan) oorlogsmisdrijven op de Wet Oorlogsstrafrecht (Wet van 10 juli 1952) berust, een wet die inbreuken op het internationaal

humanitair recht begaan voor 2003 strafbaar stelt. Deze wet voorziet in universele rechtsmacht (dit is Nederlandse rechtsmacht die niet gebaseerd is op enige band van het misdrijf met Nederland) over schendingen van Gemeenschappelijk Artikel 3 van de Geneefse Verdragen uit 1949 (dit zijn schendingen begaan in niet-internationale gewapende conflicten, zoals in Liberia). Kouwenhoven was uiteraard een Nederlands staatsburger, zodat zijn vervolging ook op het nationaliteits- of actief personaliteitsbeginsel berust (dit is het beginsel dat Nederland rechtsmacht geeft over misdrijven die door eigen onderdanen in het buitenland zijn gepleegd). Intussen, of althans voor internationale misdrijven begaan na 2003, is de Wet Oorlogsstrafrecht vervangen door de Wet Internationale Misdrijven (Wet van 19 juni 2003), die ook in universele rechtsmacht over oorlogsmisdrijven voorziet. In het licht van het strafrechtelijke legaliteitsbeginsel dienden aanklager en rechter zich echter te baseren op het juridische regime dat van toepassing was op het moment van de feiten, dit is voor de inwerkingtreding van de Wet Internationale Misdrijven.¹¹

2 Medeplichtigheid aan oorlogsmisdrijven: reflecties op de toepasselijke standaarden

Wat de strafrechtelijke aansprakelijkheid van de verdachte betrof, was de belangrijkste vraag of de verdachte verwijtbaar had gehandeld, in het bijzonder of aan het mentale bestanddeel van het misdrijf (*mens rea*) was voldaan. Internationaal bestaat er aanzienlijke onduidelijkheid over de toepasselijke mens-rea-standaard in dit soort zaken. Is vereist dat de medeplichtige de intentie heeft om het misdrijf te plegen? Of is wetenschap of bewustzijn, zelfs in constructieve zin (‘had moeten weten’) voldoende? En moet een nationale of een internationale standaard worden toegepast?¹² Zoals James Stewart heeft gesteld, zullen nationale strafrechtbanken normaal beslissen op basis van nationale medeplichtigheidsstandaarden, die mogelijk gecompliceerd maar zeker niet tegengesproken worden door relevante internationale standaarden.¹³ Dat gebeurde ook in de zaken *Van Anraat* en *Kouwenhoven*, waarin het Nederlandse begrip van medeplichtigheid, neergelegd in artikel 48 van het Wetboek van Strafrecht, werd toegepast.

4 Vonnis, paragraaf C.2.1.

5 Vonnis, paragraaf C.2.1.

6 Rechtbank 's-Gravenhage, 10 maart 2008, ECLI: NL:GHSGR:2008:BC6068.

7 HR 20 april 2010, ECLI:NL:HR:2010:BK8132.

8 Vonnis, paragraaf C.3.1.

9 Het hof was van oordeel dat de opzettelijke levering van wapens door Kouwenhoven aan Taylors manschappen Nederlandse implementatiewetgeving met betrekking tot de door de VN-Veilighedsraad uitgevaardigde Resolutie 1343 (2001) en Resolutie 1408 (2002) schond (H.6).

10 Kouwenhoven werd vrijgesproken van *command responsibility* en *civil leadership* ter zake oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid. Het hof overwoog ‘dat er sprake was van een hiërarchische verhouding tussen verdachte, als president en/of eigenaar van OTC en RTC, en een aantal personen die oorlogsmisdaden hebben gepleegd’, maar dat er onvoldoende bewijs

was ‘dat verdachte ook op militair gebied de effectieve mogelijkheid (*effective control*) had om preventiemaatregelen te nemen voor wandaden (oorlogsmisdrijven) die werden gepleegd’. Vonnis, paragraaf D.2. Hij werd ook vrijgesproken van het (mede)plegen dan wel uitlokken van de ten laste gelegde oorlogsmisdrijven, ‘omdat er in de kern geen dan wel onvoldoende sprake is van een gezamenlijke uitvoering, [en] verdachte zelf geen feitelijkeheden heeft verricht betreffende de oorlogsmisdrijven.’ Vonnis, paragraaf L.1.

11 Bij het vaststellen van zijn rechtsmacht verwierp het hof overigens het argument van de verdachte dat hem amnestie was verleend. Zie vonnis, paragraaf A(1). Volgens het hof was deze amnestieverlening niet langer geldig op basis van een later vredesakkoord en het werk van de Waarheids- en Verzoeningscommissie van Liberia. Bovendien was het hof van mening dat amnestie nooit kan worden gegeven voor internationale misdrijven.

Overigens kan men zich afvragen of een dergelijke amnestie, zelfs indien geldig in Liberia, wel geldig is voor Nederlandse rechtbanken.

12 In de Verenigde Staten bestaat bijvoorbeeld discussie over de standaard van medeplichtigheid uit de *common law* of uit het internationaal recht moet worden toegepast in civiele zaken op basis van de Alien Tort Statute (28 U.S.C. Section 1350), dat federale rechtbanken rechtsmacht geeft over schendingen van het internationaal recht. Zie P.L. Hoffmann & D.A. Zaheer, ‘The Rules of the Road: Federal Common Law and Aiding and Abetting under the Alien Tort Claims Act’, *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review* (26) 2003, p. 47-88.

13 J.G. Stewart, ‘The Turn to Corporate Criminal Liability for International Crimes: Transcending the Alien Tort Statute’, *New York University Journal of International Law and Politics* (47) 2014-2015, p. 121-206.

In Nederland geldt voor medeplichtigheid de relatief 'lage' standaard van *voorwaardelijk opzet* (*dolus eventualis*). Overeenkomstig deze standaard is een verdachte schuldig wanneer hij de mogelijkheid had kunnen voorzien dat er zich een onrechtmatige omstandigheid of een onrechtmatig gevolg zou voordoen, en wanneer hij niettemin zijn gedrag voortzet en dus de gevolgen daarvan op de koop toe neemt.¹⁴ In de eerder genoemde zaak-*Van Anraat* was de verdachte op gronde van deze standaard veroordeeld voor medeplichtigheid aan oorlogsmisdaden. Hij had kunnen voorzien dat de chemicaliën die hij aan Saddam Hoessein leverde, door hem konden worden gebruikt voor het plegen van oorlogsmisdrijven (met die chemicaliën kon zelfs *enkel* gifgas worden geproduceerd). In de eerdere zaak tegen Kouwenhoven had het Gerechtshof Den Haag evenwel vastgesteld dat de verdachte niet had kunnen voorzien dat met de geleverde wapens daadwerkelijk oorlogsmisdrijven zouden worden gepleegd. Dit deed de doctrine meteen twifelen of medeplichtigheid wel een werkbaar concept is voor oorlogsmisdrijven.¹⁵ Het Hof 's-Hertogenbosch heeft nu laten zien dat medeplichtigheid wel degelijk tanden heeft. Volgens het hof waren de vereisten van opzet vervuld, en was Kouwenhoven dus strafrechtelijk aansprakelijk, omdat hij bewust het risico aanvaard had dat oorlogsmisdaden konden worden gepleegd, door met name wapens te exporteren naar Liberia, alsook materieel en personeel ter beschikking te stellen aan de gewapende strijd in Liberia, en met de kennis die hij had van het gewelddadige karakter van Taylors strijders.¹⁶

Het hof merkte *en passant* op dat deze standaard ook in het internationaal strafrecht wordt gebruikt, zonder evenwel een referentie op te geven.¹⁷ Dit geeft aanleiding tot enige commentaar. Het klopt dat het Joegoslavië-tribunaal in de *Furundzija*-zaak (1998) de enigszins verwante standaard van 'roekeloosheid' heeft gehanteerd in de context van veroordelingen voor medeplichtigheid, waar het poneerde dat '[if the accused] is aware that one of a number of crimes will probably be committed, and one of those crimes is in fact committed, he has intended to facilitate the commission of that crime, and is guilty as an aider and an abettor'.¹⁸ Van der Wilt heeft echter opgemerkt dat latere rechtspraak van de internationale ad-hoc-straftribunalen een *dolus-eventualis*-standaard niet genegen is.¹⁹ Ook het Internationaal Strafhof hanteert een strengere mens-rea-standaard. Artikel 25(3)(c) van het Statuut van

het hof bepaalt immers, wat betreft medeplichtigheid, dat een persoon strafrechtelijk aansprakelijk is indien hij '[f]or the purpose of facilitating the commission of such a crime, aids, abets or otherwise assists in its commission or its attempted commission, including providing the means for its commission'. Deze bepaling lijkt te vereisen dat de verdachte niet slechts het bewustzijn heeft dat hij bijdraagt aan een misdrijf, maar dat hij ook de intentie heeft dit misdrijf te faciliteren. Deze hoger medeplichtigheidsstandaard werd bevestigd door het hof in zijn recente vonnis in de zaak-*Bemba*.²⁰ Een en ander wijst erop dat de lat voor het mentale element van medeplichtigheid in het Nederlandse recht klaarblijkelijk lager ligt dan in het internationaal strafrecht.

Overigens geldt dat ook, althans ten dele, voor het materiële element van medeplichtigheid (*actus reus*). Het Hof 's-Hertogenbosch stelt hierbij het volgende voorop: 'Niet is vereist dat de verleende hulp onontbeerlijk was of een adequate causale bijdrage aan het gronddelict is geleverd. Voldoende is dat de hulp van de medeplichtige het misdrijf daadwerkelijk heeft bevorderd of het plegen daarvan gemakkelijker heeft gemaakt.'²¹ Dat lijkt een correcte weergave te zijn van de huidige stand van het Nederlandse recht. De Hoge Raad heeft immers in 2011 gesteld dat het volstaat dat het handelen van de medeplichtige een zeker effect had op het hoofdmisdrijf, of dat de hoofddader dankzij diens hulp makkelijker het misdrijf kon plegen.²² Dit vereiste van een 'zeker effect' maakt een veroordeling voor medeplichtigheid aanzienlijk waarschijnlijker dan wanneer een 'substantiële' bijdrage aan het begaan van het misdrijf wordt vereist – de standaard die door de internationale ad-hoc-straftribunalen wordt gehanteerd.²³ Het Internationaal Strafhof daarentegen, dat weliswaar strenger in de leer is met betrekking tot het mentale element, vereist slechts dat de verdachte een oorzakelijke bijdrage aan de misdrijven heeft geleverd.²⁴ Cupido, Hornman & Huisman hebben erop gewezen dat dit vereiste nauw aansluit bij de in Nederland gehanteerde mens-rea-standaard.²⁵

In de zaak-*Kouwenhoven* leidde het relatief 'losse' *actus-reus*-vereiste ertoe dat aan het materiële element van medeplichtigheid was voldaan omdat Kouwenhoven eigenaar was van twee bedrijven die hout uit Liberia exporteerden, met één van die bedrijven actief betrokken was bij het invoeren en leveren van wapens, personeel ter

14 Vonnis, paragraaf L.2.3. Zie bijvoorbeeld ook HR 20 februari 2007, ECLI:NL:HR:2007:AY9659, NJ 2007/313; HR 25 maart 2003, ECLI:NL:HR:2003:AE9049; HR 15 oktober 1996, NJ 1997/199.

15 Zie van W. Huisman & E. van Sliedregt, 'Rogue Traders, Dutch Businessmen, International Crimes and Corporate Complicity', *Journal of International Criminal Justice* (8) 2010, p. 803-828.

16 Vonnis, paragraaf L.2.5.

17 Vonnis, paragraaf L.2.

18 ICTY Trial Chamber 10 december 1998, IT-95-17/1-T (*Furundzija*), par. 246.

19 H. van der Wilt, 'Ontwikkeling van nieuwe deelnemingsvormen. Ben ik mijn broeders hoeder?', *Delikt & Delinkwent* 2007, p.138-183, par. 2.2.

20 ICC Trial Chamber 19 oktober 2016, ICC-01/05-01/13 (*Prosecutor v. Bemba*), par. 97-98.

21 Vonnis, par. L.2.

22 HR 22 maart 2011, ECLI:NL:HR:2011:BO2629, NJ 2011/341.

23 ICTY Trial Chamber 2 augustus 2001 (*Prosecutor v. Krstic*), par. 601: "Aiding and abetting" means rendering a *substantial contribution* to the commission of a crime"; ICTY Trial Chamber 10 december 1998, IT-95-17/1-T (*Furundzija*), par. 235, 249: "[T]he *actus reus* of aiding and abetting in international criminal law requires practical assistance, encouragement, or moral support which has a *substantial effect* on the perpetration of the crime."; ICTY Trial Chamber 29 november

2002 (*Prosecutor v. Vasiljevic*), par. 70: "The act of assistance need not have caused the act of the principal offender, but it must have had a *substantial effect* on the commission of the crime by the principal offender" (eigen cursivering).

24 ICC Trial Chamber 19 oktober 2016, ICC-01/05-01/13 (*Prosecutor v. Bemba*), par. 93-94.

25 M. Cupido, M. Hornman & W. Huisman, *Individual Liability for Business Involvement in International Crimes* (nationaal rapport Nederland voor de Association Internationale de Droit Pénal) 2017, p. 21-22. Het rapport verschijnt binnenkort in de *International Review of Penal Law*. De auteur had toegang tot de ontwerpversie van dit rapport.

beschikking stelde om de wapens en munitie uit te laden en te vervoeren, personeel van zijn bedrijven ter beschikking had gesteld ten behoeve van de strijd, een kamp van zijn bedrijf kennelijk als bewaarplaats ter beschikking had gesteld voor wapens en munitie, dat kamp meerdere keren had bezocht en daar ook strijders had aangemoedigd om te vechten, in de directe omgeving stond toen het bevel werd gegeven om zware wapens te gebruiken bij een aanval, en de soldaten uitdrukkelijk toegezegd had dat er geplunderd mocht worden.²⁶

De Liberiaanse soldaten zouden ongetwijfeld zonder Kouwenhovens steun ook oorlogsmisdrijven hebben gepleegd op dezelfde schaal, maar voor een veroordeling voor medeplichtigheid is niet vereist dat deze steun een *condicio sine qua non* is voor het begaan van de misdrijven. Ook is niet vereist dat Kouwenhoven lichamelijk aanwezig was bij het begaan van het hoofdmisdrijf (wat hij inderdaad niet was).²⁷ Zoals eerder gesteld volstaat het dat de steun van de verdachte een ‘zeker effect’ had op het begaan van het hoofdmisdrijf. Dat Kouwenhovens daden een ‘zeker effect’ hadden op de nadien begane oorlogsmisdrijven, staat buiten kijf. Of ze ook een ‘substantieel’ effect hadden – de standaard gehanteerd door de ad-hoc-tribunalen – is minder zeker.²⁸

3 Een blik op de toekomst

De zaken *Van Anraat* en *Kouwenhoven* laten zien dat internationale strafzaken tegen louche zakenlui succesvol kunnen zijn, indien aanklagers bekwaam en bereid zijn in dergelijke zaken te investeren, erin slagen procedurele tegenslagen te overwinnen en een voldoende aantal betrouwbare getuigen te horen, en op voorwaarde dat ze ondersteund worden door de *civil society* en de media.²⁹

Dat de mens-rea- en actus-reus-vereisten voor een veroordeling voor medeplichtigheid in Nederland niet erg hoog zijn, is uiteraard ook bijzonder behulpzaam. Vanuit een normatief perspectief kan men zich zelfs de vraag stellen of voor oorlogsmisdaden die specifiek door *zakenlui* worden gefaciliteerd, een nog lagere standaard, met name inzake *mens rea*, mogelijk geschikt zou zijn. Het vermogen van transnationaal actieve zakenlui om door hun faciliterend handelen grote maatschappelijke ontwrichting te veroorzaken is immers aanzienlijk groter dan dat van een typische medeplichtige die bijvoorbeeld één enkel wapen overhandigt aan de hoofddader. Gelet op de gevolgen van de betrokkenheid van zakenlui bij gewapende conflicten kan men eventueel denken aan *nalatigheid* als toepasselijke mens-rea-standaard. Op basis van zo'n standaard berust de aansprakelijkheid van de medeplichtige op zijn nalaten zich te vergewissen van de gevolgen van zijn zakelijke activiteiten.³⁰ Aansluiting kan hiervoor worden gezocht bij de due-diligence-standaard die de Verenigde Naties ontwikkeld hebben in de context van de mensenrechtelijke verplichtingen van transnationale ondernemingen: ondernemingen en hun vertegenwoordigers hebben de verplichting te voorkomen dat ondernemingsactiviteiten een negatieve impact hebben op de mensenrechten.³¹

Ten slotte kunnen aanklagers verkennen of ze, naast medeplichtigheid, ook andere juridische concepten kunnen gebruiken om zakenlui te vervolgen voor hun betrokkenheid bij internationale misdrijven. In aanmerking daarvoor komen met name medeplegen en opzettelijke uitlokking,³² feitelijk leidinggeven,³³ schending van een zorgplicht,³⁴ deelname aan een criminele organisatie³⁵ of witwassen.³⁶ Deze concepten zijn weliswaar niet specifiek toegesneden op de betrokkenheid van zakenlui bij internationale misdrijven, maar lenen zich daartoe wel degelijk.³⁷ Aan aanklagers om de handschoen op te nemen. ■

26 Vonnis, paragraaf L.

27 ICTY, Trial Chamber 7 mei 1997, par. 691: '[A]ctual physical presence when the crime is committed is not necessary [...] an accused can be considered to have participated in the commission of a crime [...] if he is found to be 'concerned with the killing.'

28 In de eerdere procesfase in de zaak-Kouwenhoven was de Rechtbank Den Haag van oordeel dat het leveren van wapens op zich onvoldoende is om te bewijzen dat Kouwenhoven betrokken was bij het begaan van oorlogsmisdaden, omdat wapens ook gebruikt kunnen worden voor legitieme doeleinden (Rb. Den Haag 7 juni 2006, ECLI:NL:RBSGR:2006:AX7098).

29 Met name oorlogscorrespondent Arnold Karskens had door middel van zijn journalistieke activi-

teiten een grote invloed op het optreden van de aanklagers in *Van Anraat* en *Kouwenhoven*. Zie onder meer A. Karskens, *De jacht op oorlogsmisdadiger Frans van Anraat*, Amsterdam: Uitgeverij Meulenhoff 2009.

30 J.G. Stewart, 'Complicity in Business and Human Rights', in: *Proceedings of the American Society of International Law* 2015, p. 5: 'While negligence would be too low a standard for criminal responsibility, it seems appropriate in the business and human rights context because it ties responsibility for human rights to a failure to perform the due diligence requirements that businesses already have to carry out for their shareholders.'

31 UN Guiding Principles on Business and Human Rights, UN Doc HR/PUB/11/04, 2011, beginsel nr. 17: 'In order to identify, prevent, mitigate and

account for how they address their adverse human rights impacts, business enterprises should carry out human rights due diligence.'

32 Art. 47 Sr.

33 Art. 51 Sr.

34 F. Kristen, 'Maatschappelijk verantwoord ondernemen en strafrecht', in: *Maatschappelijk verantwoord ondernemen* (Handelingen Nederlandse Juristen-Vereeniging 2010-1), Deventer: Kluwer 2010, p. 121-189.

35 Art. 140 Sr.

36 Art. 420bis en 420quater Sr.

37 Zie voor een gedetailleerd overzicht van de mogelijkheden hiertoe: Cupido, Hornman & Huisman 2017.